

УДК 392.26

*Сінельнікова Валентина Володимирівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри фольклору, народнопісенного і хорового мистецтва
Київського національного університету культури і мистецтв*

ТРАДИЦІЙНА КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ НИЖНЬОГО ПОВОЛЖЯ: ЛІТНІ СВЯТА

У статті досліджуються літні обряди українців Волгоградської області, що зберегли значну кількість змістовних та структурних елементів календарної обрядовості історичної батьківщини – України – і є невід'ємною частиною традиційно-побутової культури українського народу.

Ключові слова: діаспора, Нижнє Поволжя, літо, календар, традиція, обряд, самоідентифікація.

В статье исследуются летние обряды украинцев Волгоградской области, которые сохранили значительное количество структурных элементов календарной обрядности исторической родины – Украины – и являются неотъемлемой частью традиционной бытовой культуры украинского народа.

Ключевые слова: диаспора, Нижнее Поволжье, лето, календарь, традиция, обряд, самоидентификация.

This article explores summer rituals Ukrainian Volgograd region, kept in a significant amount of content and structural elements of the calendar ritualism historical homeland – Ukraine – is an integral part of traditional household Ukrainian culture.

Key words: diaspora, Lower Volga, summer, calendar, tradition, ritual, identity.

Дослідження реалій життя українців за кордоном є надзвичайно важливим з погляду пізнання українського менталітету: без знання діаспори не матимемо цілісного уявлення про національну самобутність українського народу. Завдання всебічної характеристики етносу, за визначенням академіка Ю. Бромлея, може бути вирішене лише на основі спеціального дослідження його окремих компонентів, в першу чергу традиційних форм культури [6, 4]. Традиційна українська культура, а саме складова її частина – комплекс свят календарного циклу, є однією із головних передумов збереження національної самоідентифікації українців Нижнього Поволжя. Цей комплекс був принесений переселенцями з основної етнічної території і зберігався протягом кількох століть в українських селах півночі Волгоградської області Росії.

На жаль, в українських анклавів зазначеного регіону РФ фактично не проводилося фундаментальних етнографічних чи іншого роду розвідок. Відзначимо історико-етнографічні праці кінця XIX – початку XX ст. відомого дослідника народів Нижнього Поволжя О. Мінха, який надає цікаві факти з побуту та культури українців, що мешкали в Саратовській губернії, порівнюючи з іншими етносами Нижнього Поволжя: росіянами, німцями, мордвою [1, 2]. Отже, аналізуючи особливості літньої обрядовості

українців півночі Волгоградської області, автор статті спирається на матеріали досліджень О. Мінха (що дає змогу провести історичні порівняння), а також на матеріали власних етнографічних експедицій у Руднянський, Данилівський, Жирновський райони Волгоградської області, що були здійснені протягом 1997–2014 рр.

Поява українських поселень на території сучасної Волгоградської області має давню історію. Перші переселенці з України з'явилися у цьому регіоні в середині – наприкінці XVII ст.: переважно це були селяни-утікачі з центральної та східної України, які шукали тут кращих умов для проживання. Цей процес розтягнувся фактично на три сторіччя (велику роль відіграло урядове вербування українських селян і чумаків у XVIII–XIX ст. під час будівництва військових фортифікаційних споруд – «сторожових ліній» та розвитку солевидобування на заволзькому озері Ельтон, «столипінські» переселення, а також міграції населення у радянські часи), що дало змогу українським селянам заснувати у волзьких та донських степах близько 100 своїх більших чи менш компактних поселень [5].

Календарний рік українців, що мешкали в нижньоволзьких степах, чітко розподілявся на чотири цикли: зима, весна, літо, осінь, – які розділялися обрядовими періодами переломного характеру, основними мотивами яких були: зміна пор року, культ предків і культ природи. При цьому найважливіші для подальшого розвитку життя природні явища логічно співвідносилися з основними датами християнсько-православного календаря. Отже, усі великі календарні свята відзначалися в селах, де мешкали переселенці з України: Різдво, Пасха, Трійця, Покрова тощо.

Особливо шанованим святом літнього циклу в українських селах Нижнього Поволж्या було свято Трійці – в основі його лежали культ рослинності, магія закликання майбутнього врожаю. Напередодні свята, у суботу, усі хати «причепурювали»: ззовні і всередині промазували і білили, долівку в хатах обов'язково поновляли – промазували гноєм з глиною. Усе подвір'я прикрашали зіллям – «уквітчували хату» [8]. Ворота і тини прикрашали «чорноклином» (чагарник, який росте по берегах озер і річок), березовим гіллям, ковилою – «щоб відьма корову не доїла» [12]; віконниці – ковилою – «від дурного глазу» [8], підвіконня – чабрецем; по підлозі у хатах розкладали полин, чабрець, м'яту; ставили у горщиках польові квіти. «Квітчення» – траву і зілля, якими прикрашали хату, по закінченню свята не викидали, а сушили – взимку водою з цією травою купали дітей – «від злого глазу» [8]. У цей день родинами святкували на повітрі: у садках, або йшли гуляти у ліс, на луг, що є свідченням того, що головним мотивом цього свята був культ рослинності.

Тісно пов'язаними з календарними святами літнього циклу були вірування в нечисту силу, що мешкає у лісах та водоймах: лісовиків та русалок. За свідченнями українців півночі Саратовської губернії, зафіксованими О. Мінхом наприкінці XIX ст., лісовики жили у лісах поблизу річок. Ними ставали люди, яких «ще в утробі прокляли матері, що померли після народження нехрещеними» [1, 20–22]. Деякі із старожилів упевняли, що навіть бачили лісовиків. Свідчення про русалок є більш опоетизованими: мешкали вони в глибоких озерах, навколо яких щільно ріс осокір. Близько опівночі, при місячному сяйві, вродливі оголені діви з розпущеним волоссям із галасом і сміхом плескалися у воді. З'являлися вони переважно на Русалчину неділю (у четвер після Трійці), яка дуже

шанувалася всіма українками Саратовської губернії. Вони називали його «Русалчин Великдень», і в це свято не бралися до роботи. У цей день дівчата не ходили купатися, бо вірили, що русалка до смерті залоскоче у воді, причому нещасна жертва помирає з жахливим реготом. Тому на «русалчин день» українки використовували всілякі обереги проти русалок, здебільшого, полин, який вплітали в коси: вірили, що русалка не буде чіпати ту, у якої є вплетений у волосся рослинний оберіг [1, 20–22]. Додамо, що вірування в нечисту силу до сьогодні існують у середовищі українців півночі Волгоградської області РФ, однак носіями цього прошарку етнокультури залишаються переважно люди старшого віку.

Одним із найкрасивіших та найважливіших народних свят нижньоволзьких українців був Іванов день: в народі – Іван Купала – давньослов'янське язичницьке свято, яке поєднувало в собі елементи солярного культу, аграрної магії, очисні та еротичні обряди. Велике значення, яке надавалося купальському обрядові, обумовлювалося часом, коли він відбувався. Це був день літнього сонцестояння, коли сонце досягало свого апогею. Природа в цей час досягала найвищого розквіту, починалося досягання плодів; для землеробів наставав найвідповідальніший момент – збирання урожаю. Усе це й обумовило характер української купальської обрядовості. Свято Івана Купала широко відзначалося європейськими народами. Святкування відбувалося вночі, обов'язково палилися вогнища, люди співали і танцювали навколо них, стрибали через вогонь, купалися або обливалися водою, плели віночки, збирали трави. У всіх європейських народів основні елементи купальського обряду були схожими, що є ще одним доказом його дуже давніх коренів.

Багато різних повір'їв пов'язано з Івановим днем. Наприклад, в українців та білорусів поширеним було повір'я про те, що в цей день сонце, сходячи, «грає» – переливається всіма фарбами, скаче, занурює – «купається» у воді – і знову з'являється на небі. Розповсюдженим було повір'я про те, що дерева в цю ніч розмовляють і навіть переходять з місця на місце. Загальновідомим є твердження, що в цю ніч розквітає чудесним вогневим квітом папороть, і той, хто зуміє його дістати, буде сильним, зможе розуміти мову птахів та звірів, йому відкриються усі клади.

В українських селах Нижнього Поволжя і сьогодні існує багато прикмет, пов'язаних з купальською ніччю: наприклад, якщо на Івана велика роса – буде врожай огірків; якщо небо у купальську ніч все усипано зірками – буде багато грибів; якщо день дощовий – до неврожаю [8, 10]. Однак згадки про святкування цього дня були поодинокими, багато хто з респондентів говорив: «Пам'ятаю, що відмічали, а як – вже не згадаю» [7]. Вважалося воно «відьмачим святом». Ввечері цього дня на березі озера розводили вогнище і всі мешканці села – діти, молодь, дорослі – стрибали через нього, «щоб очиститися». Але святкували до певного часу: «щоб допізна не залишатися біля води – боялися нечисті» [8].

Етнографічною особливістю українських сіл півночі Волгоградської області (зокрема села Осички та Ільмень Руднянського району) є існування своєї назви свята Івана Купала – «Катеринка». У цей день дівчата вибирали з-поміж себе найвродливішу – власне Катеринку. Наряджалися у вінки з живих квітів (частіше із васильків і «берізки» – в'юнка) із стрічками, які плели напередодні ввечері, і в «старовинний одяг». 7 липня з

12 години дня дівчата ходили юрбами з танцями та піснями по селу: кожна вулиця мала свій гурт, який у цей день повинен був обійти всю вулицю, не минувши жодної хати. Люди вже чекали біля своїх подвір'їв, сидючи на призьбах, деякі підтанцьовували і підспівували дівчатам [8, 11]. Багато респондентів відзначало, що купальське свято особливо чекали діти, які вже зранку цього дня бігали з криками: «Катеринка пиво п'є!» «Пивом» називали напій, який приготувляли самі діти із свіжих товчених вишень та яблук. Їх заливали водою і давали настоятися одну – дві доби. Виходив пінний напій, що починав бродити, який вживали охолодженим; про нього сьогодні згадують як про обов'язковий атрибут купальського обряду [7, 9].

Характерною особливістю свята «Катеринки» на Нижній Волзі є наявність персоніфікованого символу свята – обрядової ляльки. Дівчина – «Катеринка» йшла попереду свого гурту, до її вбрання чіпляли опудало, зроблене із з'єднаних навхрест качалки і рубля. Їх обмотували ганчір'ям та шматтям – виходило щось подібне до ляльки, яку кріпили до голови «Катеринки» (знизу вона підтримувала рубель руками), пізніше цю ляльку «Катеринка» просто носила в руках [9]. Іноді це опудало робили з діжки, у якої з одного боку не було дна, а з іншого – в отвір у днищі вставляли гребінець для обробки «кропивої буклі» (це була голова ляльки), поперек днища прикріплювали палицю (це були руки ляльки). Усе це також обмотували шматтям. Таку ляльку «Катеринка» носила над головою, тримаючи її руками [10]. Існують згадки, хоча й поодинокі, про те, що іноді «Катеринкою» називали не тільки дівчинку, але й обрядове деревце, прикрашене стрічками та живими квітами, з яким дівоча ватага ходила по своїй вулиці [11].

Ватаги дівчат (всі респонденти підкреслюють, що в цьому обрядовому дійстві приймали участь тільки дівчата) обходили сільські подвір'я, співаючи:

*Катеринка – материнка – ситцева юбка,
Ноги – руки поколола...[11].*

Інший респондент згадав такий варіант пісні:

*Катеринка – материнка – ситцева юбка,
Катеринка – материнка – сизая голубка!
Катеринка – материнка, обернись, обернись!
Катеринка – материнка, поклонись, поклонись [10].*

Під час виконання пісні дівчата вклонялися всім, хто зустрічався на їхньому шляху. Першою вклонялася обов'язково «Катеринка» з опудалом, дівчата – за нею: «Катеринка крутилася із своєю лялькою і кланялася усім» [10]. Ця обрядова дія продовжувалася приблизно до шостої години вечора: «до першого вечірнього церковного дзвону» [9]. Потім вся дівоча ватага йшла до річки або озера, де на березі розбирали ляльку і «купали» у воді рубель і качалку. Якщо «Катеринка» обходила двори без ляльки, то купали в річці її саму. Таке закінчення цього обряду існувало ще у 20–30-ті роки ХХ ст. [9]. У пізніших згадках про свято «Катеринки» елемент купання опудала вже відсутній, певно, з часом він був забутий. Однак, за згадками інформантів, мотив води у цій частині ритуалу був дуже важливим: купання обрядової ляльки або самої «Катеринки» (іноді по воді бродили та обливалися усі учасники обрядодії) мають явні аналогії з обрядом викликання дощу. Певно, ці мотиви пов'язані з часом проведення «Катеринки»: липень є найспекотнішим місяцем у нижньоволзьких степах.

В О. Мінха знаходимо опис ще одного варіанту обрядової ляльки – «Катеринки» і іншу її назву – «Моринка», зафіксовану дослідником у північно-східних районах Саратовської губернії наприкінці XIX ст. Відомий саратовський етнограф вказує на те, що дівчата – «малоросіянки» Саратовської губернії дуже почитають «день Івана Купалінова». У цей день вони ліплять з глини фігуру у вигляді жінки, виробляючи у неї ніс, рот, очі й груди, нарум'янюють щічки і одягають у жіночий одяг. На голову ляльки вдягають вінок з чибитків (кленового листя) і живих квітів. Дівчата саджають ляльку на лаву, становляться у коло, взявшись за руки, водять хороводи і співають (тут і далі подається із збереженням авторського написання О. Мінха):

*Маланічка, петрівочка, да не виспалась наша дівочка,
К череди шла да дрімала, на стиці очі повидирала.
Где ж ти, Моринко, ноч ночувала?
Я ж почивала під вербою кудрявою,
Під холодною водою.*

Потім насаджують ляльку на палку з чорноклена і йдуть, співаючи, до річки:

<i>Гей, Катерино біль білила, Да з своєю біллю говорила: Гей, біль, моя біль, тонка ні біла, Як я піду за нелюбого, Я ж тобі, біль, в чірні ізношу (I варіант).</i>	<i>Ой же ти моя верба кучерява! Так Катерина біль білила, З тою біллю говорила: Ой, біль моя, і тонка, і біла, Як я піду за милого, Я ж тебе, моя біль, За празник ізношу (II варіант).</i>
---	---

Після цього кидають «Моринку» у воду, а віночок з її голови беруть додому: українці вірили, що квіти і листя з вінка обрядової ляльки відганяють нечисту силу з тієї хати, де зберігається хоча б одна з цих квіток. За віруваннями, вони також допомагали при хворобах: для цього їх настоювали у воді, якою потім поїли хворого. Окрім цього, квіти та чибитки (листя чорноклену) з вінка «Моринки» несли додому для оберегу оселі від громовиці [1, 105–108].

Відомості, які знаходимо в О. Мінха, є підтвердженням того, що:

1. Купальські обряди були поширеними і тривалий час зберігалися в українських селах півночі Волгоградської області, більша частина якої входила до складу Саратовської губернії.

2. Переселяючись у нижньоволзькі степи, українці приносили з собою свої локальні, місцеві обрядодії – різновиди загальнослов'янського свята Івана Купала. Звідси відмінність у назвах обрядових атрибутів і різні варіанти виготовлення обрядової ляльки. Беручи до уваги складність багатовікового історичного процесу заселення нижньоволзьких степів, можемо погодитись з сучасним волгоградським етнологом М. Рибловою, яка стверджує, що в матеріальній та духовній культурі російського й українського населення Нижнього Поволжя існує значна кількість локальних традицій, а також констатувати слабкий рівень їх дослідження [14].

В етнографічних розвідках є відомості про те, що в різних регіонах України обрядова купальська лялька мала різні назви. Зокрема, у Полтавській губернії поширеними були назви «Марина», «Уляна», «Катерина» [3, 187]. Значна частина українців

прибула на північний захід Волгоградської області саме з Полтавської губернії (наприклад, ними було засновано село Ільмень Руднянського району). У такий спосіб можемо стверджувати, що свою місцеву, локальну назву купальської ляльки ці переселенці принесли з собою. Пізніше вона, певно, витіснила назву «Іван Купала» і стала назвою всього купальського обряду.

Поступово протягом першої половини ХХ ст. обряд «Катеринки» втратив свій магічний зміст. Дівчата-українки все менше прикрашали себе вінками із живих квітів, хоча, ставлення до цього дня, як до свята, зберігалось: це засвідчує те, що, за згадками старожилів, дівчата в цей день одягали на себе старовинний український одяг і, співаючи, гуляли по селу. Елемент купання обрядової ляльки також був забутий: опудало наприкінці гуляння просто розбирали на шматки і розкидали по городах («щоб огірки добре родили»). У 40–50-ті роки минулого сторіччя обряд «Катеринки» перетворився на загальне вуличне свято з піснями та танцями під гармошку, що продовжувалося «аж до корів» [8, 10]. Додамо також, що у цей час вже фактично була втрачена пісенність купальської обрядовості, поодинокі зразки якої були подані О. Мінхом та частково згадані сучасними респондентами.

За свідченнями старожилів українських сіл півночі Волгоградської області востаннє «Катеринку водили» і відзначали це свято на початку 1960-х років. На прохання пояснити зміст цього обряду кажуть, що робилося це задля того, щоб пішов дощ [7, 8, 11]. Але, певно, це неповна і явно пізніша за часом інтерпретація змісту цієї обрядової дії. Цілком впевнено можемо стверджувати, що цей обряд має дуже давнє коріння: про це свідчать, наприклад, його атрибути (ритуальна лялька, дерево). Їхня поява в купальському обряді пов'язана із аграрною магією – майже по всій Україні їх купали у воді, а потім розламували на шматочки, які дівчата несли на свої городи – це повинно було допомагати підвищенню врожаю огірків і картоплі. Іноді шматочки обрядової ляльки затикали під стріху хати – щоб багатство велося. Кидали їх і у воду – щоб викликати дощ. На нашу думку, нижньоволзький обряд української «Катеринки» можна розглянути у контексті концепції відомого Санкт-Петербурзького етнографа А. Байбуріна, який об'єднує обряди із використанням обрядового символу (Купала, Масляна, Кострома – Кострубонька, троїцька Моринка – Марина та ін.) у групу «обрядів переходу» (обрядів – проведів), спрямованих на оновлення старого світу [13]. Глибинним змістом найважливіших обрядів календарного циклу, за концепцією дослідника, є прагнення його виконавців повернути у світ людей і природи ту гармонію, основи якої були закладені Творцем. За час, що проходив від одного обряду до іншого (а їхнє повторення у циклічних культурах було регулярним і ритмічним), відбувалося порушення гармонічних відносин між мирами (людським і природним, «тим світом» і цим). Обряд, таким чином, повинен був усунути дисгармонію і задати світу нову модель подальшого гармонічного розвитку.

Отже, можемо визначити кілька різних мотивувань обряду «Катеринки», що побутували «в середині» традиції (тобто те, як пояснюють її самі виконавці). Специфікою цього ритуалу є те, що основною тематикою в ньому є репродуктивна, яка отримала в обряді явний, розгорнутий і багатоплановий зміст (наприклад, символіка води, у який купають або топлять «Катеринку», пов'язана з ідеєю смерті й відходом у «той, інший»

світ; однак, «смерть» Катеринки потрібна для відродження землі, рослинності, у житті людей наступає новий етап і т. ін.). У кінцевому результаті виконавиці обряду вірили в те, що підсумком їхніх ритуальних дій повинно стати встановлення гармонії в навколишньому світі: між людьми і природою, сама природа повинна бути «розбудженою» і готовою до репродукції. Самі ж організатори обряду виступали як активні співучасники акту чергового «створення» і розуміли, що від правильності їхніх дій, від їхньої активності і творчих здібностей залежить доля і соціуму, і навколишньої природи.

Отже, на нашу думку, «Катеринка» – одна з локальних назв єдиного обряду, що проводився на свято Івана Купала загалом по Україні, яка зберіглася лише в українських селах півночі Волгоградської області. Можливо, цей обряд є змістовно пов'язаним із троїцкими й купальськими обрядодіями, що були зафіксовані та до сьогодні побутують на Лівобережній Україні, Рівненському та Білоруському Поліссі: «водінням тополі» та «водінням куста». У такий спосіб усі купальські обрядодії українців північного заходу Волгоградської області пов'язані з культом природи, рослинності, з періодом її розквіту, – тобто, з аграрною (репродуктивною) магією, а також з очисною магією. Виконуючі ці магічні ритуали, українці намагалися вплинути на сили природи, сприяти примноженню майбутнього врожаю, домашнього достатку.

Літні обряди українських переселенців Волгоградської області зберегли у собі значну кількість змістовних та структурних елементів літньої обрядовості історичної батьківщини – України – і є невід'ємною частиною традиційно-побутової культури українського народу, є цінною культурною спадщиною, важливим джерелом для вивчення життя й побуту української діаспори Волгоградщини, яка заслуговує на поглиблену увагу в історичних та етнологічних дослідженнях. Як і раніше, населення Волгоградської області залишається малодослідженим у етнографічному плані. На часі підготовка загальних монографій, посібників, науково-популярних видань, завдячуючи яким мешканці Волгоградської області РФ змогли б уявити загальну етнокультурну ситуацію цього багатонаціонального регіону, розкрити етнічну історію окремих народів та етнічних груп, визначити особливості їх матеріальної й духовної культури та оцінити багатовіковий внесок національних меншин (зокрема українських переселенців та їх нащадків) у заселення та господарське освоєння нижньоволзького регіону.

Література:

1. Минх А. Н. Народные обычаи, суеверия, предрассудки и обряды крестьян Саратовской губернии (собраны в 1861–1888 годах) / А. Н. Минх. – Репринт. воспр. издания 1890 г. – Саратов, 1994.
2. Минх А. Н. Историко-этнографический словарь Саратовской губернии. Т. 1, 4. Южные уезды: Камышинский и Царицынский / А. Н. Минх. – Саратов, 1897 – Вып. 1 – 1902.
3. Соколова В.А. Весенне-летняя обрядовость русских, украинцев и белорусов / В. А. Соколова. – Москва, 1988.
4. Скуратівський В. Місяцелік: Український народний календар / В. Скуратівський. – Київ, 1993.
5. Докладніше див.: Сінельнікова В. Політичні та економічні передумови появи українських поселень у Поволзьких степах: XVII–XIX ст. / В. Сінельнікова // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №4. – С. 100–104.
6. Цит. за: Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди: історико-етнографічне дослідження / В.К. Борисенко. – Київ, 1988.
7. Інформант Євсеньова О. Г., 1925 р. нар., народ. в с. Терсинка Руднянського р-ну, прож. в с.м.т. Рудня.
8. Інформант Бородай І. Я.,

1941 р. нар., народ. в с. Новокрасино Руднянського району, прож. в с. Осички Руднянського району. **9.** Інформант Бондаренко М. Д., 1914 р. нар., народ. та прож. в с. Ільмень Руднянського р-ну. **10.** Інформант Маюрченко М. Д., 1930 р. нар., народ. та прож. в с. Ільмень Руднянського р-ну. **11.** Інформант Бистрицька Є. І., 1932 р. нар., народ. та прож. в с. Ільмень Руднянського району. **12.** Інформант Стороженко О. І., 1949 р. нар., народ. і прож. в с. Лобойково Данилівського р-ну. **13.** Байбурин А. К. Ритуал в традиційній культурі: Структурно-семантичний аналіз східнослов'янських обрядів / А. К. Байбурин. – Санкт-Петербург, 1993. **14.** Рыблова М. А. Об истории, некоторых итогах и перспективах исследования этнокультурных особенностей населения Волгоградской области / М. А. Рыблова // Стрежень. – Вып. 4. – Волгоград: Издатель. – 2004. – С. 356–363.